Vila či zámek – reprezentativní architektura cukrovarnických magnátů na Moravě

VILLA OR CHATEAU – REPRESENTATIVE ARCHITECTURE OF SUGAR TYCOONS IN MORAVIA

Karel Sklenář – Národní památkový ústav, Brno

Trendy památkové ochrany industriálního dědictví

Koncem 19. století a v první polovině 20. století bylo cukrovarnictví jedním z nejdynamičtějších průmyslových odvětví ve střední Evropě. Koncentrovalo v sobě obrovský finanční kapitál. Průmyslníci podnikající v tomto odvětví patřili mezi elity země s úzkými kontakty na nejvýznačnější umělce a architekty své doby. Za nejvýraznější doklad lze považovat reprezentativní sídla cukrovarnických magnátů. Řada z nich byla ve své době považovaná z hlediska architektury za přelomová. Cílem tohoto článku by měla být analýza vybraných objektů cukrovarníků z pohledu památkové péče, tedy jejich stav zachovaní a případná památková ochrana.

Od roku 1829, kdy právě na Moravě začalo průmyslové období výroby řepného cukru, zde fungovalo asi 88 závodů zpracovávajících řepný cukr, pokud budeme považovat obec Kostelní Vydří za součást tohoto historického území. Ovšem ne u každého provozu se přímo okázale bydlelo (1). Věnovat se budeme pouze těm sídlům, která jsou nějakým způsobem napojena na výrobní areál, tedy leží přímo v něm nebo jsou situována v jeho bezprostřední blízkosti. Tato selektivní metoda nebyla vybrána náhodně, nýbrž pouze sleduje současné trendy v prezentaci kulturního dědictví, kdy je kladen důraz na ochranu daného segmentu, v našem případě industriálního dědictví v celé své komplexnosti, včetně strojového vybavení, sídla majitele, úřednických domů a dělnických kolonií (2). K tomuto ideálnímu stavu se však na Moravě již stěží dostaneme. Ve většině cukrovarů byla v průběhu 20. století činnost ukončena. Paradoxem je, že ty areály, kde byla výroba pozastavena v první polovině 20. století nebo i dříve, byly velmi často transformovány na jinou výrobu a jejich architektonické dědictví tak bylo částečně zachováno. Naopak cukrovary s provozem ukončeným v nedávné době, byly většinou zcela zbořeny většinou z důvodu ekologické zátěže a dotací spojených s jejím odstraněním anebo prostě proto, že je finančně výhodnější staré objekty zbořit a na jejich místě postavit nové. Velmi často se pak stává, že jediné, co zůstává zachováno, je bytový fond včetně reprezentativního sídla.

Různé formy prezentace cukrovarnických magnátů

Právě honosná obydlí majitelů nebo správců cukrovarů jsou velmi často to jediné, co bylo posvěceno oficiální památkovou péčí a dočkalo se zapsání do Ústředního seznamu kulturních památek. Výjimku představuje cukrovar v Židlochovicích, kde jižně od vlastního areálu stojí tzv. Robertova vila postavená v letech 1836–1838 s historizující přístavbou bočního křídla z roku 1901 (3). Z pohledu památkové péče se jedná o typově ojedinělou klasicistní stavbu, jednu z mála svého druhu na Moravě, a spolu s částečně chráněným torzem výrobních objektů cukrovaru je ukázkou ojedinělého pokusu památkové péče chránit cukrovar v širších souvislostech, i když v tomto případě nezáměrného.

Atypický příklad spojení cukrovaru a sídla se nachází v Hrušovanech nad Jevišovkou. Neobarokní tzv. Emin zámek, postavený v roce 1882 podle projektu vídeňského architekta Julia Clarmanna stavebníkem Eduardem Khuen-Belassim, slouží v současnosti jako centrum sociálních služeb (4). Zatímco honosné reprezentativní sídlo, podobající se spíše rozlehlé vile než zámku, je památkově chráněné a v současnosti byl podán návrh i na rozšíření památkové ochrany parku[1], tak osud staveb prvního zrušeného cukrovaru, hlavního zdroje příjmů tehdejšího hrušovanského panství, se zdá být zpečetěn. Objekty starého cukrovaru, pocházející z konce 19. století, respektive z 20. let 20. století, jsou částečně využívány, ale i přesto probíhá jejich průběžná demolice.

Obr. 1. Slavkov u Brna – cukrovar a dvě tzv. Redlichovy vily okolo roku 1910

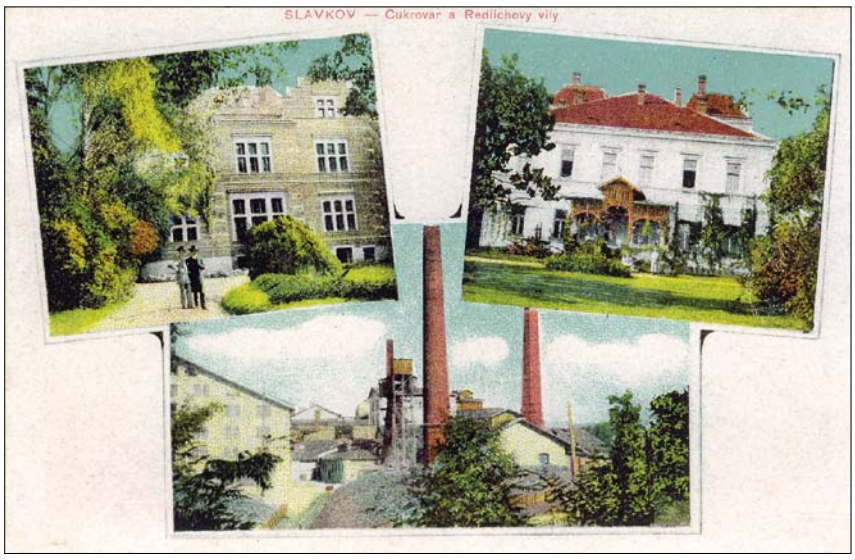

[1] Viz řízení o prohlášení věci za kulturní památku MK 38148/2019 OPP ze dne 10. 5. 2019.

Podobný příklad památkově chráněného objektu a cukrovaru nalezneme na Kroměřížsku, kde si ve Zborovicích mezi lety 1890–1891 nechal majitel zdejšího velkostatku Jonas Friess postavit v areálu barokního zámku tzv. nový neobarokní zámek podle projektu jednoho z nejvýznamnějších architektonických ateliérů Fellner a Helmer, který se proslavil realizací řady divadelních budov ve střední Evropě. Po zestátnění v roce 1945 byl velkostatek znárodněn. Provoz cukrovaru byl ukončen a byla sem převedena výroba pil, která zde přetrvává do současnosti. Rovněž vila byla adaptována pro potřeby domova důchodců a přes dílčí úpravy v interiéru si na rozdíl od cukrovaru uchovala charakter historizující architektury s velkou prosklenou centrální halou typickou pro divadelní objekty autorů projektu (5).

Z nedalekého cukrovaru ve Slavkově u Brna, vybudovaného v roce 1872, zůstala po ukončení výroby cukru v roce 1989 zachována pouze část budov s dominantním komínovým tělesem. V bezprostřední blízkosti cukrovaru se nacházely dvě vily. Zatímco horní, tzv. červená vila postavená podle projektu známého rakouského architekta Augusta Prokopa (1838–1915) ve stylu eklektického historismu (6) prošla památkovou obnovou včetně interiérů a od roku 1995 je evidována v Ústředním seznamu kulturních památek (dále jen ÚSKP), tak mladší, tzv. bílá vila postavená před rokem 1902 je bez památkové ochrany. Nicméně nedávno byla též zdařile opravena (obr 1.).

Významný rakouský architekt Leopold Bauer (1872–1938) projektoval pro rodiny majitelů cukrovarů dokonce dvě vily. Ve Ždánicích severně od cukrovaru, který byl po roce 1924 postupně zlikvidován a na jeho místě vznikla šroubárna, byla mezi lety 1907–1908 postavena podle přání majitelů, rodiny Erwina Seidla, na první pohled poněkud hřmotná trojpodlažní rezidence s reminiscencemi na barokní venkovské sídlo, avšak s moderním prostorovým uspořádáním (obr. 2.). Sám architekt na toto téma napsal svému příteli Karlu Reissigovi, že „… *paní domu chtěla zámek, on neplatil mnoho, syn něco exotičtějšího a budoucí paní všechno tak, jak byla zvyklá ve svém předchozím domě*“ (7). Podobně koncipovaná vila od stejného autora stojí v Kvasicích na Kroměřížsku. Ta byla postavena asi v roce 1909 pro majitele zdejšího cukrovaru Emanuela von Proskowetz. Ačkoliv byl objekt po roce 1989 navrácen rodině původního majitele, nakonec byl bezplatně převeden na obec s podmínkou provozování sociálních služeb. V současnosti je využíván pro potřeby Domova důchodců. Nedaleko stojící cukrovar byl v roce 2012 zbořen.

Obr. 2. Ždánice – hrubá stavba tzv. Seidlovy vily v roce 1907

Reprezentativní sídla rodiny Mayů

Původem břeclavská rodina Mayů je spojena hned s několika cukrovary na Moravě. Bratři Mayové se společníky postupně zakládali cukrovary v Hejčíně, který je nyní součástí Olomouce, v Uherském Ostrohu a nakonec ve Starém Městě u Uherského Hradiště. V cukrovarnictví se pohybovali po tři generace až do 30. let 20. století, kdy byli pro svůj židovský původ perzekuováni a řada z nich zemřela ve vyhlazovacích táborech (8). Rozvětvená rodina si svá reprezentativní sídla nechávala stavět většinou přímo v areálu cukrovaru nebo alespoň v jeho bezprostřední blízkosti. Podle projektu předního rakouského architekta židovského původu Jakoba Gartnera (1861–1921) si roku 1892 nechal Friedrich May v Hejčíně postavit vedle cukrovaru svou vilu v duchu pozdního eklektického historismu (9). Provoz cukrovaru byl ukončen v roce 1959, z původních objektů se dochovaly pouze části obvodového zdiva. Vila byla roku 2008 rekonstruována pro potřeby domova lidí se zdravotním postižením. Je paradoxem, že se rezidence přes nesporné umělecko-historické hodnoty nestala kulturní památkou, zatímco soubor domů nedaleké dělnické kolonie založené právě bratry Mayovými je zapsán v ÚSKP, ačkoliv autenticita jednotlivých objektů je značně narušená a hodnotným se jeví pouze původní urbanistický koncept, do kterého můžeme zařadit také vilu[2]. V Uherském Ostrohu si přímo v areálu cukrovaru nechal koncem 90. let 19. století Jakob May pro svou ženu Mariannu postavit vilu rovněž v duchu pozdního eklektického historizujícího stylu. Po ukončení provozu v roce 1928 majitelé vilu opustili. Cukrovar byl transformován na výrobu dýh a překližek a z vily se stala administrativní budova. Když byl počátkem 90. let 20. století prováděn stavebně-historický průzkum celé obce (10), tak bylo překvapivě zjištěno, že vila se dochovala v takřka nezměněné podobě včetně interiérů, a proto byla v roce 1999 prohlášena za kulturní památku (obr. 3.). V nedalekém Uherském Hradišti, které se ve 30. letech 20. století stalo centrem podnikání rodiny Mayů, stály v areálu cukrovaru dokonce tři vily. Po poslední řepné kampani v roce 1998 celý areál chátral, a poté co jej převzali soukromí investoři, došlo v roce 2016 k demolici takřka všech objektů včetně vil.

Moderní versus klasický přístup

Vkusem se cukrovarničtí magnáti na Moravě přikláněli spíše k tradičnímu historizujícímu pojetí architektury, a když už ke spolupráci vyzvali progresivního architekta jako Leopolda Bauera, tak výsledkem bylo alespoň zvenčí sídlo přibližující se tradičním formám. Spolupráce Viktora Bauera, majitele cukrovaru na Starém Brně a rafinerie v Hrušovanech u Brna, a Adolfa Loose (1870–1933), jednoho z prvních tvůrců moderní evropské

[2] Viz zrušení o prohlášení za kulturní památku MK 51461/2018 OPP ze dne 13. 8. 2018.

Obr. 3. Uherský Ostroh – vila Marianna v roce 1919 a 2019

architektury, se zdá být v kontextu architektonických zakázek na Moravě výjimečná. Projekt vily u hrušovanské rafinerie (u Brna), jejíž rekonstrukci zřejmě Loos také realizoval, lze považovat za první opravdovou moderní stavbu s rovnou střechou v českých zemích (11). Architekt se rovněž podílel na úpravě interiérů dalšího bauerovského sídla na Starém Brně v areálu dnešního Brněnského výstaviště. Oba tyto objekty jsou památkově chráněny a neušly pozornosti odborné veřejnosti (12).

O řadě reprezentativních sídel však dodnes víme málo, ať už je to tzv. Kufnerův dům v Břeclavi, Herbersteinova vila v Pohořelicích nebo reprezentativní objekty u cukrovarů v Moravském Krumlově, Vyškově nebo ve Vrbátkách. Často se jedná o poslední otisk stavebního fondu daných areálů. Proto je jim nutné věnovat odbornou pozornost a zasadit je do kontextu doby vzniku.

Článek vznikl v rámci dílčího cíle Cukrovarnictví v rámci výzkumné oblasti Industriální dědictví financované z institucionální podpory Ministerstva kultury na dlouhodobý koncepční rozvoj (IP DKRVO).

Souhrn

Koncem 19. století a v první polovině 20. století bylo cukrovarnictví jedním z nejdynamičtějších průmyslových odvětví ve střední Evropě. Koncentrovalo v sobě obrovský finanční kapitál. Průmyslníci podnikající v tomto odvětví patřili mezi elity země s úzkými kontakty na nejvýznačnější umělce a architekty své doby. Za nejvýraznější doklad lze považovat reprezentativní sídla cukrovarnických magnátů. Řada z nich byla ve své době považována z hlediska architektury za přelomová. Například tzv. Loosova vila v Hrušovanech u Brna pro Rudolfa Bauera je první moderní stavbou svého druhu v českých zemích. Článek přináší přehled těchto nejvýznamnějších architektur na Moravě.

Klíčová slova: zámek, moderní architektura, Morava, cukrovarničtí magnáti.

Literatura

1. Jacková, Z.: *Architektonická a pamiatková hodnota víl aplikovaná na sídla zakladateľov cukrovarov na Morave a v Sliezsku.* Brno, 2010, s. 25–29.
2. Matěj, M.: Chceme nebo nechceme technické a průmyslové památky. *Zprávy památkové péče*, 3, 2013, s. 179–186.
3. Sklenář, K.: Cukrovary na Jižní Moravě z pohledu památkové péče. *Zprávy památkové péče*, 6, 2016, s. 612–613.
4. Hradecká, T.: *Emin zámek u Hrušovan nad Jevišovkou.* Brno, 2015.
5. Linhartová, D.: *Architektonická činnost ateliéru Fellner & Helmer v Českých zemích.* Praha: NPÚ, 2017, s. 81–86.
6. Prokop, A.: *Die Margraftschaft Mähren in kunstgeschichlicher Bezeihnung IV.* Wien: Spies, 1904. s. 1405.
7. Vybíral, J.: *Leopold Bauer – heretik moderní architektury.* Praha: Academia, 2015, s. 186–187.
8. Rubáš, S.: *Vznik a vývoj Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický a možnosti využití ve výuce dějepisu.* Brno, 2007, s. 132–139, rig. práce na Katedře historie Pedag. fakulty Masarykovy univerzity, [online] https://is.muni.cz/th/e46oe/.
9. Halusková, T.: *Jakob Gartner, architekt Moravy a Slezska.* Olomouc, 2012, s. 29, bakalářská práce na Katedře dějin umění Univerzity Palackého, [online] https://theses.cz/id/1g9lvl/Jakob_Gartner_.pdf.
10. Eliáš, J.: *Uherský Ostroh. Stavebně historický průzkum městské památkové zóny a předměstských částí.* Brno, 1993, s. 283–285.
11. Sedlák, J. (ed).: *Slavné vily Jihomoravského kraje.* Praha: Foibos, 2007, s. 56–59.
12. Kořínková J.: *Adolf Loos a konfiskované vzpomínky Viktora rytíře von Bauera – Rohrfelden.* Brno: Fakulta výtvarných umění VUT, 2018, s. 109–165.

Sklenář K.: Villa or Chateau – Representative Architecture of Sugar Tycoons in Moravia

At the end of 19th and in the first half of 20th century sugar industry was one of the most rapidly developing industrial fields in the Central Europe concentrating substantial capital. Businessmen working in this field belonged among the elite of the country and had contacts with the most prominent artists and architects of their time. The representative mansions of sugar industry tycoons clearly prove the fact – lot of them were considered to be ground-breaking works of architecture in their times. For example the so called Loos's Villa in Hrušovany u Brna, which was built for Rudolf Bauer, was the first modern building of its kind in the Czech Lands. This paper gives an overview of the most important pieces of this kind of architecture in Moravia.

Key words: mansion, modern architecture, Moravia, sugar industry tycoons.

Kontaktní adresa – Contact address:

Mgr. Karel Sklenář, Národní památkový ústav, ÚOP v Brně, náměstí Svobody 72/8, 601 54 Brno, Česká republika, e-mail: sklenar.karel@npu.cz